

فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره شایه: 1735-739X

دوره ۱۱، شماره ۴ (پیاپی ۶۲)، تابستان ۹۹

از تروریسم تا ضدتروریسم در پاکستان: سنجش خشونت‌ورزی

سیداحمد فاطمی نژاد*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۲۵

چکیده

با ظهور داعش در عراق و سوریه و به ویژه بعد از شکست‌های این گروه در مناطق مذکور، احتمال گسترش آن به سایر کشورهای اسلامی از جمله پاکستان مطرح شده و کماکان نیز مورد توجه است. در این بین دو ابهام اساسی وجود دارد: نخست اینکه، داعش تا چه حد در پاکستان نفوذ کرده یا احتمال نفوذ آن مطرح است؛ و دوم اینکه، پاکستان به طور عملی چه واکنشی در مقابل نفوذ داعش داشته و دارد. با توجه به اینکه ادعاهای زیادی در باب هر دو ابهام بالا وجود دارد، یکی از راه‌های بررسی این دو ابهام توجه به نشانه‌های آن است. از این رو، تحول خشونت در پاکستان پس از ظهور داعش مورد توجه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، هدف اصلی این مقاله سنجش میزان خشونت در پاکستان تحت تأثیر حضور داعش در این کشور است. در این راستا، پرسشی که مطرح می‌شود این است که نفوذ داعش در پاکستان بعد از سال ۲۰۱۴ چه تحولی در سطح خشونت‌ورزی در این کشور ایجاد کرده است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به سؤال بالا می‌توان مطرح کرد این است که سطح خشونت‌ورزی در پاکستان بعد از ظهور داعش تغییر معنی‌داری نداشته است. روش آزمون این فرضیه، روش تبیینی است و در روند کاربرد آن نقش عملیات‌های تروریستی داعش و فعالیت‌های ضدتروریستی دولت پاکستان در تغییر سطح خشونت مورد بررسی قرار می‌گیرد. تأیید این فرضیه می‌تواند هم نافه‌ی نفوذ گسترده داعش در این کشور باشد و هم جدیت دولت پاکستان در برخورد با گروه‌های تروریستی از جمله داعش و موفقیت راهبرد تروریسم‌ستیزی آن را تأیید کند.

کلیدواژه‌ها: خشونت، مقابله با تروریسم، داعش، پاکستان، قربانیان تروریسم

صفحات: ۴۳-۷۶

* استادیار گروه علوم
سیاسی دانشگاه فردوسی
مشهد

a.fatemi@um.ac.ir

طرح مسأله

از میان دوازده کشوری که بالاترین نرخ تروریسم را دارند، فقط دو کشور به طور متوسط بیش از دو حادثه تروریستی را در ماه تجربه می‌کنند و در رأس اینها پاکستان با ۱۳۲/۶ حادثه تروریستی در سال قرار دارد (Younas & Sandler, 2016: 491). عوامل متعددی در آسیب‌پذیری پاکستان از تروریسم تأثیرگذارند که در اینجا مورد بحث نیست؛ بلکه هدف اصلی این مقاله، سنجش میزان خشونت‌ورزی در پاکستان تحت تأثیر حضور داعش در این کشور است. هرچند داعش بر خلاف دستاوردهایش در خاورمیانه از پایگاه نسبتاً محدودی در پاکستان برخوردار است (Basit, 2017: 19) اما به طور عملی امنیت پاکستان را تهدید می‌کند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2014: 45).

علاوه بر این، یکی از مهم‌ترین نگرانی‌های جامعه بین‌المللی در مورد وضعیت جهادگرایان پاکستان- که داعش را نیز می‌توان در زمره آنها قرار داد- به تسلیحات هسته‌ای این کشور برمی‌گردد؛ زیرا این احتمال وجود دارد که گروه‌های افراطی به تسلیحات هسته‌ای این کشور دسترسی پیدا کنند (Langlois & Langlois, 2011: 498). اما در داخل پاکستان، مهم‌ترین نگرانی تحلیلگران این است که آیا تسلیحات مذکور از تهاجم هند یا آمریکا در امان است یا خیر (Kristensen & Norris, 2011: 67). این امر یکی از ابهامات اصلی در مورد موضع دولت پاکستان در برخورد با داعش است؛ زیرا ممکن است اساساً داعش را تهدید اصلی تلقی نکند. ابهام بعدی به موضع دولت پاکستان و کیفیت رویکرد آن در مقابله با گروه‌های تروریستی از جمله داعش برمی‌گردد. موضع دولت پاکستان در برخورد با داعش روشن نیست و شاید یکی از عوامل نگرانی نسبت به نفوذ داعش در این کشور همین امر باشد. با این حال، نمی‌توان پذیرفت که دولت پاکستان برخوردی با داعش نداشته و از آن غافل بوده است.

با توجه به ابهامات بالا، یکی از شاخص‌هایی که بر اساس آن می‌توان هم ضریب نفوذ داعش در پاکستان را سنجید و هم استراتژی دولت پاکستان

در برخورد با این گروه تروریستی را مورد بررسی قرار داد، توجه به سطح خشونت‌ورزی (اعم از تروریستی و ضدتروریستی) در پرتو فعالیت‌های داعش در این کشور است. بنابراین، پرسش اصلی مقاله حاضر این است که نفوذ داعش در پاکستان بعد از سال ۲۰۱۴ چه تحولی در سطح خشونت‌ورزی در این کشور ایجاد کرده است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به این سؤال می‌توان مطرح کرد این است که سطح خشونت‌ورزی در پاکستان بعد از ظهور داعش تغییر معنی‌داری نداشته است. روش آزمون این فرضیه، روش تبیینی است و در روند کاربرد آن نقش عملیات‌های تروریستی داعش و فعالیت‌های ضدتروریستی دولت پاکستان در تغییر سطح خشونت مورد بررسی قرار می‌گیرد. تأیید این فرضیه می‌تواند هم نافی نفوذ گسترده داعش در پاکستان باشد و هم جدیت این کشور در برخورد با داعش و موفقیت راهبرد تروریسم‌ستیزی آن را تأیید کند.

۱. پیشینه پژوهشی

با توجه به سابقه چندساله داعش و اهمیت آن در حوزه مطالعات امنیتی و تروریستی، آثار متعددی به زبان فارسی و انگلیسی در این زمینه تولید شده‌اند که می‌توان آنها را به چند دسته تقسیم کرد:

الف) بخش عمده آثار موجود در رابطه با داعش رویکردی کلی نسبت به فعالیت‌های این گروه داشته‌اند. در همین چارچوب، بخش از آثار روی فعالیت این گروه در حوزه عراق و سوریه تمرکز کرده‌اند (بصیری و دیگران، ۱۳۹۶؛ شاهقلیان قهفرخی ورستمی، ۱۳۹۵) و بخشی نیز با رویکرد تطبیقی آن را در کنار سایر گروه‌های منازعه‌جو و تروریستی مورد مطالعه قرار داده‌اند (Houck, Repke, & Conway, 2017).

ب) دسته دوم آثاری که به طور اختصاصی به فعالیت داعش در خارج از منطقه عراق و سوریه توجه کرده‌اند بسیار محدود هستند. در میان همین آثار محدود چند مشکل اساسی وجود دارد: برخی از آنها عمدتاً رویکرد توصیفی در پیش گرفته‌اند (Zahid, 2017)؛ برخی نیز تمایزی میان محیط پاکستان

و افغانستان قائل نمی‌شوند (Basit, 2017)؛ بدتر اینکه برخی حتی از این نیز فراتر رفته و رویکردی کلی در باب فعالیت داعش در کل آسیای مرکزی و جنوبی اتخاذ کرده‌اند (Azami, 2016). اما در مقاله حاضر تلاش می‌شود با توجه به شاخص‌های خشونت، میزان واقعی نفوذ داعش در پاکستان و رویکرد عملی دولت آن در برخورد با داعش مورد بررسی قرار گیرد. در ادامه ابتدا از رویکرد پل راجرز در مقابله با تروریسم به عنوان چارچوب نظری استفاده می‌شود. سپس، روند عملیات‌ها و فعالیت‌های تروریستی داعش و آسیب‌های آن بیان می‌گردد. در ادامه نیز، رویکرد ضدتروریستی دولت پاکستان و چشم‌انداز خشونت در این کشور در پرتو حضور داعش نشان داده می‌شود. نتیجه‌گیری مبتنی بر چارچوب نظری و داده‌های آماری پایان‌بخش مقاله خواهد بود.

۲. چارچوب مفهومی: رویکرد پل راجرز در باب تروریسم‌ستیزی

طی دو دهه اخیر، مباحث و نظریه‌های نسبتاً گسترده‌ای در باب تروریسم در روابط بین‌الملل طرح شده است (Tilly, 2004; Bellamy, 2005; Bapat, 2011; Lee, 2018). اغلب مطالعات مرتبط با تروریسم در پی شناخت راه‌های مقابله با این پدیده بوده‌اند و در این بین، روش‌های مختلفی نظیر لزوم برخورد عقلانی و کشف بلوف‌های تروریستی (Spaniel, 2019)، رفع عقب‌ماندگی و انسداد فضای اقتصادی (Meierrieks & Gries, 2013)، رفع تبعیض و زمینه‌زدایی تروریسم (Piazza, 2011) و ... پیشنهاد شده است. اما نکته‌ای که در این مقاله مد نظر است نقش دولت‌ها در مقابله با تروریسم می‌باشد که شاید یکی بهترین جمع‌بندی‌ها در این مورد رویکرد پل راجرز (۱۳۹۲) باشد.

از نظر راجرز (۱۳۹۲: ۸-۲۷۷)، برای مقابله با تروریسم سه رویکرد کلی وجود دارد: رویکرد نخست تروریسم‌ستیزی سنتی است که ریشه در فعالیت‌های انتظامی، اطلاعاتی و امنیتی دارد. اندرو هیوود (۱۳۹۶: ۳۹۳) این

راه حل را «تقویت دولت» می‌نامد. رویکرد دوم متضمن اقدام نظامی مستقیم بر ضد سازمان‌های تروریستی است؛ به ویژه در شرایطی که آنها محل استقرار فیزیکی مشخصی دارند. واکنش‌های نظامی به تروریسم از دورا هبرد کلی یعنی منع حمایت مالی از تروریست‌ها و حمله نظامی به اردوگاه‌های آموزشی و رهبران آنها تشکیل می‌شود (هیوود، ۱۳۹۶: ۳۹۴). رویکرد سوم حول انگیزه‌های اساسی گروه‌های تروریست و محیط حامی آنها دور می‌زند و در قالب آن، اغلب تلاش می‌شود که از طریق واسطه با رهبران ستیزه‌جویان گفتگو و مذاکره شود (راجرز، ۱۳۹۲: ۲۷۸).

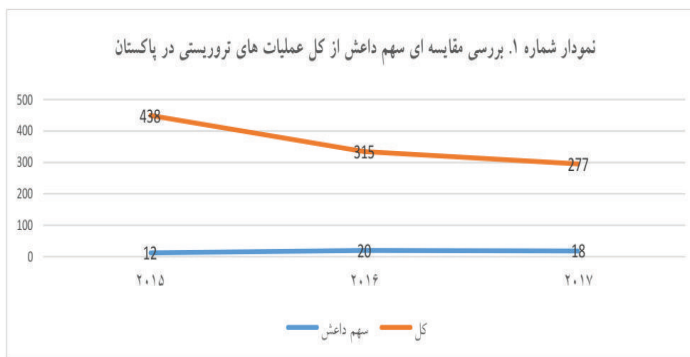
در مجموع می‌توان گفت که اگر دولتی اراده برخورد با گروه‌های تروریستی را داشته باشد و از قدرت لازم نیز برای این امر بهره‌برد، می‌تواند به انحاء مختلف با آنها برخورد کند. این شیوه‌ها طیف وسیعی از برخوردهای انتظامی و قضایی تا واکنش‌های نظامی و سیاسی را در بر می‌گیرد. در ادامه پس از بررسی خشونت‌های تروستی داعش، این شیوه‌ها در مورد دولت پاکستان مصداق‌یابی می‌شود.

۳. تروریسم داعش و خشونت‌ورزی

تهدید داعش در پاکستان ریشه‌های متعددی دارد که بخشی از آن ناشی از قدرت دولت اسلامی خراسان (به عنوان شعبه داعش در افغانستان و پاکستان) و کیفیت فعالیت متحدان آن است (Basit, 2017: 27). همچنین گروه‌هایی مانند لشکر جهنگوی و جماعت الاحرار به دلیل تمایلات فرقه‌گرایانه و آگاهی از خطوط فرقه‌ای موجود در پاکستان برای امنیت این کشور به شدت خطرناک هستند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2017: 62). دومین عاملی که تهدید داعش را جدی می‌کند، ایجاد ضربه‌های اساسی و آسیب‌گسترده با عملیات‌های محدود است. سومین عنصر مؤثر در تهدید داعش، روند فزاینده عملیات‌های این گروه و حامیانش است (در این مورد به جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ نگاه کنید). پیامدهای فرقه‌گرایانه نیز عنصر چهارم تهدید داعش را تشکیل می‌دهد.

جدول شماره ۱. سهم عملیات‌های تروریستی داعش در پاکستان از کل عملیات‌های تروریستی گزارش شده		
سال	عملیات‌های داعش	کل عملیات‌ها
۲۰۱۵	۱۲	۴۳۸
۲۰۱۶	۲۰	۳۱۵
۲۰۱۷	۱۸	۲۷۷

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
Pakistan Institute for Peace Studies, 2015-7



با توجه به جدول و نمودار بالا، هرچند سهم عملیات‌های داعش نسبت به تعداد کلی عملیات‌های تروریستی در پاکستان رقم قابل توجهی نیست اما به مرور در حال افزایش بوده است. به منظور شناخت دقیق نقش داعش، در ادامه، قربانیان خشونت‌ورزی داعش به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرند. هرچند یکی از پیامدهای اصلی حضور داعش در پاکستان تشدید فرقه‌گرایی و خشونت‌های فرقه‌ای است، اما قربانیان عملیات‌های داعش به اقلیت‌های مذهبی محدود نمی‌شوند و شهروندان عادی، نظامیان و دولتمردان را نیز در بر می‌گیرد.

۱-۳. اقلیت‌های مذهبی

همان‌طور که در بالا گفته شد، نخستین قربانیان داعش اقلیت‌های مذهبی هستند که در ادامه به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف) شیعیان: با ظهور داعش در پاکستان، شیعیان به قربانیان رده اول این گروه تبدیل شده‌اند (عبدالله پور، ۱۳۹۶: ۱۵۱). حتی برخی بر این باورند که داعش دشمن اول خود را شیعیان می‌داند (قربانی و سوری، ۱۳۹۵: ۱۰۸). داعش با تقلیل اسلام محوری به شیعه‌هراسی می‌تواند منجر به ایجاد آشوب‌های فرقه‌ای- مسلحانه در کل منطقه از جمله مرزهای شرق و غرب ایران شود (بصیری و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۳). علاوه بر این، اتحاد داعش با گروه‌های ضدشیعی مانند جماعت الاحرار یا جندالله به تشدید خشونت‌های فرقه‌گرایانه میان شیعه و سنی به ویژه در پاکستان منجر می‌شود (Basit, 2017: 29). در این رویکرد ضدشیعی داعش، سپاه صحابه و لشکر جهنگوی نیز سهم چشمگیری در حمله به مساجد و حسینیه‌ها و کشتار شیعیان دارند^۱ (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۴: ۲۷ دی). مهم‌ترین عملیات‌هایی که داعش و گروه‌های پیوسته به آن علیه شیعیان در پاکستان انجام داده‌اند، عبارتند از: یکی از اولین عملیات‌های داعش علیه شیعیان در سال ۲۰۱۴ در کراچی با حمله به اتوبوس حامل شیعیان رخ داد (خبرگزاری خاورمیانه، ۱۳۹۴: ۱۷ عقرب). عبدالعزیز و همکارانش یعنی حفیظ رشید و طاهر منهاس که رهبری این عملیات را بر عهده داشتند، همگی فارغ‌التحصیل دانشگاه و متعلق به خانواده‌های طبق متوسط و متوسط به بالا بودند (Basit, 2017: 22). دومین عملیات مهمی که حامیان داعش علیه شیعیان ترتیب دادند در اوایل سال ۲۰۱۵ در پاراچنار اتفاق افتاد (الوقت، ۱۳۹۵: ۲۱ بهمن). سومین عملیات مرگبار علیه شیعیان در مه ۲۰۱۵ در کراچی رخ داد که طی آن ۴۶ تن از شیعیان کشته شدند (Sheikh, 2017: 41). هر چند جندالله مسئولیت این حمله را پذیرفت اما دولت پاکستان آن را عملیات داعشی نمی‌داند، بلکه هند را متهم می‌کند (O'Connor, 2017: December 12). چهارمین عملیات مرگبار علیه شیعیان

۱. این عملیات‌های ضدشیعی به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر امنیت ملی ایران نیز تأثیرگذار است؛ زیرا از یکسو می‌تواند الهام‌بخش گروه‌های سلفی فعال در مرزهای جنوب شرقی ایران باشد و آنها را به فعالیت علیه امنیت منطقه تحریک کند و از سوی دیگر، شیعیان پاکستانی را مورد هدف قرار دهد که منجر به تنش‌های فرقه‌ای و مذهبی در مناطق نزدیک به مرزهای شرقی ایران می‌شود.

توسط لشکر جهنگوی العالمی علیه شیعیان پاراچنار انجام شد و ۲۴ تن را به قتل رساند. در عملیات بعدی، یکی از پیروان جماعت الاحرار با حمله انتحاری به مسجد شیعیان در کورام (Kurram) ۲۳ نفر کشته و ۱۰۰ نفر مجروح بر جای گذاشت (Basit, 2017: 29). علاوه بر این، همواره تهدید حمله داعشی‌ها به مراسم مذهبی شیعیان در مواردی مانند عزاداری‌های محرم وجود دارد (دیپلماسی ایرانی، ۱۳۹۳: ۲۷ مهر).

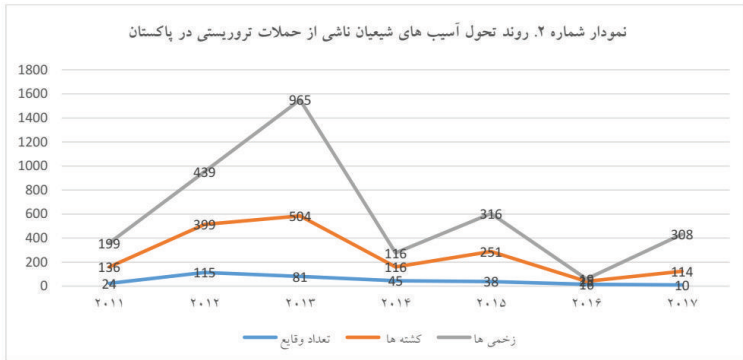
هرچند آمار دقیقی در باب تلفات شیعیان پاکستان ناشی از حملات تروریستی داعش وجود ندارد اما می‌توان با مقایسه میزان صدمات شیعیان بعد از سال ۲۰۱۴ (زمان ظهور داعش در پاکستان) با قبل از آن به نتایجی در این زمینه دست یافت (در این مورد نک. جدول شماره ۲ و نمودار شماره ۲).^۱

جدول شماره ۲. آمار آسیب‌های شیعیان ناشی از وقایع تروریستی در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*

سال	تعداد وقایع تروریستی	کشته‌ها	زخمی‌ها
۲۰۱۱	۲۴	۱۳۶	۱۹۹
۲۰۱۲	۱۱۵	۳۹۹	۴۳۹
۲۰۱۳	۸۱	۵۰۴	۹۶۵
۲۰۱۴	۴۵	۱۱۶	۱۱۶
۲۰۱۵	۳۸	۲۵۱	۳۱۶
۲۰۱۶	۱۶	۲۵	۱۹
۲۰۱۷	۱۰	۱۱۴	۳۰۸

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/database/Shias_killed_Pakistan.htm
 * برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان دقیق حملات به آدرس بالا مراجعه کنید.

۱. لازم به ذکر است که در جداول و نمودارهای که از اینجا به بعد مورد استناد قرار می‌گیرد، سال‌های ۲۰۱۴ و ۲۰۱۵ به عنوان نقطه شروع فعالیت داعش در پاکستان در نظر گرفته شده است. زیرا هم حضور رسمی و جدی داعش در پاکستان از این سال‌ها به بعد است و هم آمارهای موجود عمدتاً این دوره را پوشش می‌دهد. همچنین، باید توجه داشت که از جدول شماره ۲ به بعد و نمودارهای متناظر با آن، آمارها از سال ۲۰۱۱ است. علت بیان آمار هفت‌ساله در جداول و نمودارهای مذکور این است که میزان تأثیرگذاری تروریسم طی سه سال بعد از ظهور داعش در پاکستان (۲۰۱۷-۲۰۱۵) با سه سال قبل از ظهور آن (۲۰۱۳-۲۰۱۱) مقایسه شود و از آن به عنوان الگوی شاهد استفاده گردد.



با توجه به جدول و نمودار بالا می‌توان نتیجه گرفت که علی‌رغم برخی عملیات‌های مرگبار داعش، سطح کلی خشونت و عملیات تروریستی علیه شیعیان بعد از ۲۰۱۴ کاهش داشته است. البته این کاهش می‌تواند تحت تأثیر عوامل دیگری مانند اصلاح راهبرد مبارزه با تروریسم پاکستان و عملیات‌های ارتش این کشور نظیر عملیات «ضرب عضب» نیز باشد. دومین نکته‌ای که از جدول و نمودار بالا می‌توان استنباط کرد، این است که هرچند تعداد وقایع تروریستی علیه شیعیان در سال‌های بعد از ۲۰۱۴، کاهش شدیدی را تجربه کرده است اما میزان کشته‌ها و زخمی‌ها به ویژه در سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۷ قابل توجه است. این می‌تواند نشانگر حرفه‌ای شدن تروریست‌ها در مکان‌یابی عملیات‌ها یا افزایش قدرت انفجاری آنها باشد.

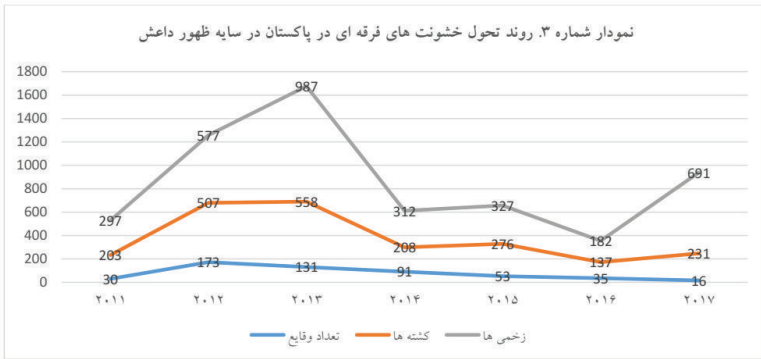
ب) مسیحیان: یکی از آسیب‌پذیرترین قربانیان تهدیدات داعش در پاکستان، مسیحیان هستند که کمتر از ۲ درصد جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند (gatestone institute, 2017: December 28). داعش و حامیان آن تا کنون عملیات‌های تروریستی متعددی علیه مسیحیان این کشور برنامه‌ریزی کرده‌اند. برای مثال، داعش در ایالت بلوچستان شهر کوئته مسئولیت یک عملیات علیه مسیحیان را بر عهده گرفته است. در ماه دسامبر ۲۰۱۷ نیز یک بمبگذار انتحاری داعشی به کلیسای مسیحیان در همین شهر حمله کرد (McKirdy et al., 2018: April 3). علاوه بر اینها، در آوریل ۲۰۱۷، ارتش پاکستان یک بمب‌گذاری انتحاری را کشف کرد که هدف آن مسیحیان لاهور بودند (gatestone institute, 2017: December 28).

ج) صوفیان: داعش نه تنها شیعیان و مسیحیان، بلکه گروه‌های سنی مخالف با نسخه خود از اسلام سلفی را نیز تکفیر می‌کند. بنابراین، پیروان داعش حملات خود را محدود به شیعیان یا مسیحیان نمی‌کنند (Basit, 2017: 29) و صوفیان نیز از جمله قربانیان اصلی حملات داعشی در پاکستان بوده‌اند. در ۱۶ فوریه ۲۰۱۷، یک بمبگذار انتحاری وابسته به داعش خود را در مقبره «العل شهباز قلندر» در ایالت سند منفجر کرد و بیش از ۹۰ نفر کشته بر جای گذاشت (Basit, 2017: December 28؛ تسنیم، ۱۳۹۶: ۱۷ اردیبهشت). پیش از این نیز، دولت اسلامی خراسان در ماه نوامبر ۲۰۱۶ به مقبره صوفی شاه نورانی در شهرستان خضدار (Khuzdar district) بلوچستان حمله کرد و باعث قتل ۵۲ زائر شد (Basit, 2017: 28).

در مجموع، داعش در پاکستان اساساً با هر گونه رویکرد مذهبی مخالف خود به شدت برخورد کرده و نتیجه آن، تشدید فرقه‌گرایی بوده است. هرچند آمارهای دقیقی در مورد خشونت‌های فرقه‌ای از این دست و عوامل آن وجود ندارد، اما می‌توان با توجه به داده‌های تقریبی موجود در این زمینه تفسیرهای لازم را ارائه داد (در این مورد، نک. جدول‌های شماره ۳ و ۴، و نمودارهای شماره ۳ و ۴).

جدول شماره ۳. آمار خشونت‌های فرقه‌ای در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*			
سال	تعداد وقایع فرقه‌ای	کشته‌ها	زخمی‌ها
۲۰۱۱	۳۰	۲۰۳	۲۹۷
۲۰۱۲	۱۷۳	۵۰۷	۵۷۷
۲۰۱۳	۱۳۱	۵۵۸	۹۸۷
۲۰۱۴	۹۱	۲۰۸	۳۱۲
۲۰۱۵	۵۳	۲۷۶	۳۲۷
۲۰۱۶	۳۵	۱۳۷	۱۸۲
۲۰۱۷	۱۶	۲۳۱	۶۹۱

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
<http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/database/sect-killing.htm>
 * برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان دقیق وقایع به آدرس بالا مراجعه کنید.



نمودار و جدول بالا نشان می‌دهد که در مجموع وقایع و خشونت‌های فرقه‌گرایانه از سال ۲۰۱۴ به بعد روند کاهشی داشته است. با این حال، در سال ۲۰۱۷ مجدداً شاهد رشد خشونت‌های فرقه‌ای هستیم. اگر سال ۲۰۱۷ را سال شکست نسبتاً قطعی داعش در خاورمیانه بدانیم، رشد خشونت‌های فرقه‌ای نشانه خوبی نیست و می‌تواند نشانگر تمرکز این گروه بر کشورهای مانند پاکستان باشد.

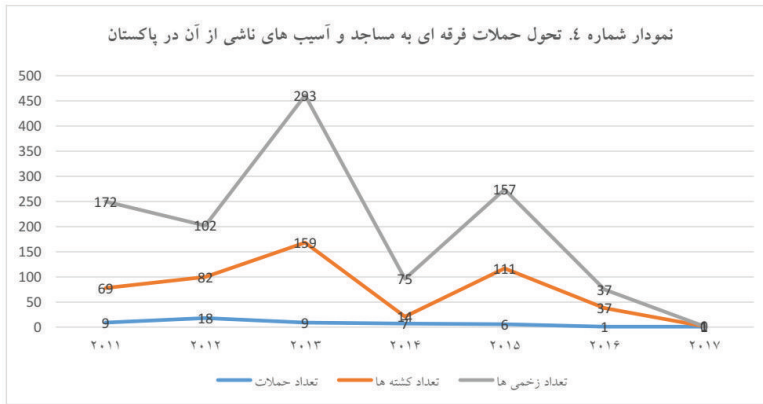
جدول شماره ۴. آمار حملات فرقه‌ای به مساجد در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*

سال	تعداد حملات فرقه‌ای	کشته‌ها	زخمی‌ها
۲۰۱۱	۹	۶۹	۱۷۲
۲۰۱۲	۱۸	۸۲	۱۰۲
۲۰۱۳	۹	۱۵۹	۲۹۳
۲۰۱۴	۷	۱۴	۷۵
۲۰۱۵	۶	۱۱۱	۱۵۷
۲۰۱۶	۱	۳۷	۳۷
۲۰۱۷	۱	۱	۰

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:

<http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/database/sect-attack.htm>

* برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان دقیق حملات به آدرس بالا مراجعه کنید.



جدول ۴ و نمودار ۴ نشان می دهد که میزان حملات فرقه ای به مساجد رو به کاهش بوده است. البته اگر حمله به زیارتگاه ها را نیز در زمره آمار جدول و نمودار بالا قرار دهیم وضعیت فرق می کند. به ویژه، با توجه به اینکه حملات تأثیرگذاری از سوی داعش علیه زیارتگاه های صوفیان در پاکستان اتفاق افتاده است.

۳-۲. نظامیان و دولت مردان

هرچند عمده تحلیل گران بر گسترش خشونت های فرقه ای در نتیجه نفوذ داعش در پاکستان تمرکز کرده اند، اما به نظر می رسد که سیاست مداران و نظامیان بزرگ ترین قربانیان عملیات های داعش بوده اند. در این بین، بخشی از افراد در جریان عملیات های ضد تروریستی آسیب دیده اند ولی بیشتر آنها مورد حملات تروریستی داعش قرار گرفته اند. مهم ترین عملیات های تروریستی داعش و حامیان آن علیه نظامیان و دولت مردان پاکستان عبارتند از:

الف) بزرگ ترین عملیات داعش علیه نظامیان در حمله آنها به دانشکده نظامی در ۲۴ اکتبر ۲۰۱۶ در کوئته اتفاق افتاد (gatestone institute, 2017: December 28؛ پرس تی وی، ۲۰۱۶، ۲۵ اکتبر؛ خیرگزاری آناتولی، ۲۰۱۶: ۲۵ اکتبر؛ ب) دومین حمله داعش در این دسته بندی در ۱۲ مه ۲۰۱۷ علیه سیاست مداران بود. در تاریخ مذکور، یک بمبگذار انتحاری وابسته به داعش خود را در مسیر کاروان معاون رئیس سنای پاکستان

منفجر کرد (gatestone institute, 2017: December 28)؛ ج) سومین حمله مهم داعش علیه نظامیان نیز در ژوئن ۲۰۱۷ اتفاق افتاد که طی آن مردان مسلح به سه مأمور پلیس پاکستان در شهر کویته حمله کردند (شبکه خبر، ۱۳۹۶: ۲۱ خرداد)؛ د) در ۱۲ اوت ۲۰۱۷ نیز، یک بمب‌گذاری انتحاری داعشی در مسیر ارتش پاکستان به کشته شدن ۱۵ نفر و زخمی شدن ۴۰ تن انجامید (gatestone institute, 2017: December 28). همان طور که از عملیات‌های بالا مشخص است، عمده عملیات‌ها علیه نظامیان در ایالت بلوچستان اتفاق افتاده است. این ایالت علاوه بر داعش، از شورشی‌های بلوچ نیز ضربه خورده و در زمره ایالت‌های ناامن برای نظامیان محسوب می‌شود.

۳-۳. شهروندان عادی

شهروندان عادی به عنوان آماج اغلب عملیات‌های تروریستی، در پاکستان نیز جزء قربانیان عملیات‌های داعش بوده‌اند. مهم‌ترین عملیات‌هایی که در آنها، داعش مردم عادی را هدف قرار داده است عبارتند از:

الف) داعش در سال ۲۰۱۵ عملیات‌های محدودی در پاکستان داشت که شامل حمله به یک مدرسه در منطقه ناظم‌آباد واقع در شهر کراچی در ۱۸ مارس بدون تلفات جانی، قتل دکتر «دبیر الوبو» شهروند آمریکایی مقیم پاکستان در ۱۶ آوریل، و ترور «سبین محمود» یک فعال حقوق بشر در ۲۴ آوریل می‌شود (خبرگزاری خاورمیانه، ۱۳۹۴: ۱۷ عقرب).

ب) در سال ۲۰۱۶، دولت اسلامی خراسان با انجام حملات متعدد در ایالت بلوچستان پاکستان ظرفیت خود را به رخ جهادگرایان منطقه کشید. از جمله این حملات می‌توان به بمب‌گذاری انتحاری در بیمارستانی در کویته در ۸ اوت ۲۰۱۶ اشاره کرد که ۷۰ کشته و ۱۲۰ مجروح بر جای گذاشت (Basit, 2017: 27; gatestone institute, 2017: December 28).

ج) مردم پاکستان در سال ۲۰۱۷ نیز شاهد حملات داعشی‌ها بودند که در یکی

از آنها، یک بمبگذار انتحاری با حمله به یک ایستگاه اتوبوس در کوئته واقع در جنوب غربی پاکستان حداقل ۱۵ نفر شامل ۸ سرباز را کشت و ۴۰ نفر را زخمی کرد (Masood, 2017: August 13; NY times, 2017: August 13).

د) با توجه به تجمعات انتخاباتی در سال ۲۰۱۸، فرصت عملیات داعش نیز افزایش یافت. در یکی از این عملیات‌ها که در ژوئیه ۲۰۱۸ در گردهمایی انتخاباتی حزب عوامی بلوچستان اتفاق افتاد، ده‌ها تن کشته و زخمی شدند (ایسنا، ۱۳۹۷: ۲۲ تیر). این حمله مرگبارترین حمله تروریستی پاکستان طی سه سال اخیر بوده است.

۴. تروریسم‌ستیزی پاکستان و خشونت‌ورزی

پاکستان با انواع تروریسم دولتی، مذهبی، فرقه‌گرایانه، جنایی و سیاسی مواجه است (Akhtar & Ahmad, 2015: 106-107). در این قسمت، تلاش می‌شود تا رویکرد دولت پاکستان در برخورد با تروریسم داعش که ترکیبی از انواع بالا است، بررسی گردد. این بررسی در قالب پیوستاری صورت می‌گیرد که یک سر آن انکار است و سر دیگرش، عملیات. لازم به ذکر است که این مراحل فاقد ترتیب زمانی است.

۴-۱. انکار

از زمانی که داعش در عراق و سوریه ظهور یافت و احتمال نفوذ آن در پاکستان نیز وجود داشت، مقامات رسمی پاکستان به طور جدی آن را رد می‌کردند. برای مثال، چودری نثار علی خان وزیر کشور وقت پاکستان در پاییز ۲۰۱۴ اعلام کرد که داعش در پاکستان جایگاهی ندارد (خبرگزاری خاورمیانه، ۱۳۹۴: ۱۷ عقرب). علاوه بر وزیر کشور، طارق فاطمی دستیار ویژه نخست‌وزیر وقت پاکستان در امور سیاست خارجی نیز تأکید می‌کرد که داعش در پاکستان حضور ندارد (تابناک، ۱۳۹۳: ۲ آذر). همچنین، راحیل شریف فرمانده وقت ارتش پاکستان نیز تأکید می‌کرد که به سایه داعش نیز اجازه ورود به پاکستان نمی‌دهیم (رمضانی بونش، ۱۳۹۶: ۱۱ میزان).

هرچند موضع مقامات امنیتی پاکستان به ویژه آی‌اس‌آی در مورد

گروه‌های جهادی به طور کلی رازآلود است (Saxena, 2019: 122) اما در مورد داعش، وضعیت متفاوت است. مهم‌تر اینکه، گزارش‌های سازمان مبارزه با تروریسم و وزارت کشور پاکستان نشان می‌داد که در کمال ناباوری داعش توانسته شبکه تروریستی خود را در ایالت سند پاکستان گسترش دهد (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۴: ۲۷ دی). با وجود این، مقامات دولتی به‌ویژه وزیر کشور پاکستان چنین ادعاهایی را رد می‌کردند (خبرگزاری خاورمیانه، ۱۳۹۴: ۱۷ عقرب). اما به مرور زمان برخی از مقامات پاکستانی شواهدی از حضور داعش را پذیرفتند (تسنیم، ۱۳۹۶: ۱۷ اردیبهشت) و از آن به بعد رویکرد دولت پاکستان وارد مرحله جدیدی می‌شود که یکسره حضور داعش را رد نمی‌کند. این مرحله در قسمت بعد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۴. تردید

با اینکه پاکستان در کنار کشورهای نظیر سودان، افغانستان، عراق، لیبی، سوریه و ... در زمره کشورهای است که به عنوان پایگاه سازمان‌های تروریستی شناخته می‌شود (Hossain, 2018:137)، اما مقامات رسمی پاکستان عمدتاً حضور سازمان‌یافته داعش در این کشور را رد کرده‌اند. با این حال، داعش طی سال‌های اخیر مسئولیت چندین حمله در بلوچستان را بر عهده گرفته است (The Hindu, 2018: January 08). این عملیات‌های تروریستی باعث شد که برخی از مقامات سیاسی و نظامی پاکستان نظیر عاصم باجوا سخنگوی وقت ارتش پاکستان یا عبدالمالک بلوچ سر وزیر وقت ایالت بلوچستان پاکستان برای نخستین بار حضور داعش در این کشور را تأیید کنند (تابناک، ۱۳۹۳: ۲ آذر). در همین حال، پلیس پاکستان پرچم‌های داعش را حتی در شهر تاکسیلا یعنی ۳۵ کیلومتری اسلام‌آباد کشف کرد (Pakistan Institute for Peace Studies, 2014: 45). علاوه بر این، نهادهای اطلاعاتی پاکستان ضمن ابراز نگرانی از فعالیت گروه تروریستی داعش هشدار

دادند که گروه‌های تروریستی پاکستان در مناطق «منگهوپیر»، «کنواری کالونی»، «پختون آباد»، «سلطان آباد»، «گلشن معمار»، «جنجال پوره»، «مچهرکالونی»، «افغان بستی»، «غریب آباد»، سهراب گوت و سایر مناطق دیگر در حمایت از گروه تروریستی داعش در هفته‌های گذشته شبکه‌های جدید خود را فعال کرده‌اند (دیپلماسی ایرانی، ۱۳۹۳: ۲۷ مهر). وزارت داخله (Home Ministry) ایالت بلوچستان پاکستان نیز در اکتبر ۲۰۱۴ گزارش محرمانه‌ای برای دولت فدرال و سایر نهادهای مسئول پاکستانی ارسال کرد که در آن نسبت به نفوذ فزاینده داعش در این ایالت هشدار می‌داد. طبق این گزارش که به رسانه‌ها درز کرد، اعضای داعش به شدت در پی جذب نیرو در شهرستان بانو (Bannu district) از ایالت خیبر پختونخوا و مناطق قبیله‌ای پاکستان بودند (Basit, 2017: 24).

در ادامه، دولت پاکستان گزارش‌هایی را منتشر کرد که نشان می‌داد داعش با برخی گروه‌های ستیزه‌جو نظیر جندالله و لشکر جهنگوی همکاری دارد. همین‌طور برخی ستیزه‌جویان طالبان پاکستان در نوامبر ۲۰۱۴ با داعش و البغدادی بیعت کردند (Waraich, 2015: February 26). بدین ترتیب، داعش به مرور زمان تا سال ۲۰۱۶ بر ادبیات ستیزه‌جویی در داخل پاکستان مسلط شده بود. اما هنوز هم نهادهای دولتی درباره حضور این گروه در پاکستان ادعاهای متناقضی را طرح می‌کردند. نخست‌وزیر، وزارت خارجه و وزارت کشور حضور این گروه را رد می‌کردند. در مقابل، سازمان‌های اجرایی قانونی ادعا می‌کردند که در مبارزه با این گروه تروریستی به موفقیت‌هایی دست یافته‌اند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2016: 75). این وضعیت ابهام زیاد طول نکشید و سرانجام، دولت پاکستان رسماً حضور داعش در این کشور را پذیرفت. این تحول در قسمت بعد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۴. پذیرش

گسترش علائم فعالیت داعش در پاکستان، سرانجام دولت این کشور را مجبور کرد که در اوت ۲۰۱۵ رسماً با صدور یک بیانیه فعالیت داعش را در این کشور ممنوع اعلام کند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2015: 45). سپس، وزارت کشور پاکستان برای نخستین بار نام داعش را به عنوان یک گروه تروریستی به فهرست گروه‌های تروریستی اضافه کرد (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۴: ۲۷ دی). اینها می‌توانست نشانه‌ای از پذیرش حضور داعش در این کشور باشد، هرچند هنوز دولت به طور رسمی آن را نپذیرفته بود.

سال ۲۰۱۶ برای دولت پاکستان بسیار حیاتی بود، زیرا حملات روزافزون داعش باعث شد که حکومت این کشور رسماً به حضور داعش اذعان کند (Zahid, 2017: 10). در فوریه ۲۰۱۶، مدیر کل اداره اطلاعات پاکستان به دولت هشدار داد که داعش در پاکستان در حال ظهور است و تروریست‌های پاکستانی از این گروه حمایت می‌کنند (Gatestone Institute, 2017: December 28). همزمان، گزارش‌های مقامات امنیتی و سیاسی ابعاد مختلف حضور داعش را نشان می‌داد. برای مثال، گزارش وزارت کشور پاکستان نشان می‌داد که بیشترین عملیات‌های تروریستی در این کشور مربوط به داعش است (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۴: ۲۷ دی). سرویس امنیتی پاکستان نیز در گزارشی ۸۷ صفحه‌ای هشدار داد که آمریکا داعش را به مرز افغانستان و پاکستان منتقل کرده است تا این کشورها را به سوریه‌ای دیگر تبدیل کند (العالم، ۱۳۹۷: ۱۳ خرداد). در ادامه، وزیر خارجه پاکستان نیز از افزایش تهدیدهای داعش ابراز نگرانی کرده و هشدار داد که پاکستان، چین و روسیه از تهدید داعش متأثر خواهند شد (وان‌تی‌وی نیوز، ۲۰۱۸: ۲۱ فوریه). با توجه به پذیرش حضور داعش در پاکستان ابتدا در لایه‌هایی محدود از قوای امنیتی و نظامی و سپس در سطح سیاسی، انتظار برخورد جدی با داعش در این کشور وجود داشت. نوع برخورد عملی پاکستان با داعش در قسمت بعدی مورد بحث واقع می‌شود.

۴-۴. عملیات

هرچند عموم مردم پاکستان معتقدند که سازمان‌های تروریستی فعال در پاکستان مستقل نیستند (Akhtar & Ahmad, 2015: 100) اما در هر صورت وقتی صحبت از عملیات علیه یک گروه تروریستی باشد، خود به خود نیروهای امنیتی، نظامی و انتظامی اهمیت می‌یابند. بسیاری از متفکران، تأمین مالی را مهم‌ترین عنصر برای موفقیت نیروهای نظامی در مقابله با تروریست‌ها و شورشیان می‌دانند (Collier et al., 2008; Mehlum et al., 2002; Richmond & Mitchell, 2011) اما برخی علاوه بر این، به نوع تمرینات و طرح ایدئولوژیک نیز اهمیت می‌دهند (Wozniak, 2017). در مورد پاکستان، هر سه عامل فوق‌الذکر (تأمین مالی، نوع تمرینات، رویکرد ایدئولوژیک) از اهمیت بالایی برخوردار است. زیرا محدودیت‌های مالی و کمبود نیروهای خبره نظامی باعث شده است که پاکستان بر تأمین امنیت اسلام‌آباد متمرکز باشد و در این زمینه موفق نیز بوده است؛ به نحوی که در برخی آمارها، تعداد عملیات‌های تروریستی در ناحیه پایتخت صفر اعلام شده است (Pakistan Institute for Peace Studies, 2014, 2015, 2016, 2017). در هر صورت، فعالیت‌های پاکستان علیه داعش را می‌توان به انواع زیر تقسیم کرد:

الف) گزارش‌های راهبردی: منظور از گزارش‌های راهبردی، اطلاعاتی است که از سمت نهادهای امنیتی و نظامی پاکستان مطرح می‌شود و مهم‌ترین تهدیدات امنیتی این کشور را اولویت‌بندی می‌کند. برای مثال، بعد از پذیرش حضور داعش در پاکستان، سرویس امنیتی این کشور در گزارش مفصلی اعلام کرد که داعش بیشترین سهم را در گسترش ناامنی در این کشور دارد (العالم، ۱۳۹۷: ۱۳ خرداد).

ب) عملیات‌های پلیس پاکستان: بسیاری از گزارش‌های اولیه در مورد فعالیت و بازداشت داعشی‌ها در پاکستان از سوی پلیس این کشور در ایالات و مناطق مختلف این کشور منتشر می‌شد. در این زمینه، به طور نمونه می‌توان

به مصاحبه راجا عمر خطاب، رئیس دایره مبارزه با تروریسم در ایالت سند اشاره کرد (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۴: ۲۷ دی).

ج) عملیات‌های ارتش: عملیات‌های گسترده ارتش پاکستان از مؤثرترین عملیات‌های این کشور در مبارزه با تروریسم به طور کلی و داعش به طور خاص بوده است که عمدتاً در مناطق مرزی مشترک با افغانستان رخ داده است. برای مثال، می‌توان به عملیات نظامی گسترده ارتش در تابستان ۲۰۱۴ در وزیرستان شمالی اشاره کرد که زیرساخت‌های حیاتی تحریک طالبان پاکستان را نابود کرد و اعضای این گروه را به کوه‌ها فراری داد (ختک، ۱۳۹۳: ۷ عقرب). علاوه بر گروه مذکور، جنبش اسلامی ازبکستان نیز در چارچوب همین عملیات متحمل تلفات اساسی شد (Soliev, 2015a: 56) و بسیاری از ستیزه‌جویان این گروه مجبور شدند تا به افغانستان نقل مکان کنند (Soliev, 2015b: 37). ستیزه‌جویان جماعت‌الاحرار نیز مانند بسیاری از شبه‌نظامیان پاکستانی برای فرار از این عملیات ارتش پاکستان علیه تروریست‌ها که در راستای مرز با افغانستان شروع شد، به افغانستان گریختند (Ahmed & Johnson, 2016: March 28). این عملیات که به عملیات «ضرب‌عضب» مشهور شد، یکی از افتخارات ارتش پاکستان است (الوقت، ۱۳۹۵: ۲۱ بهمن). همچنین، ارتش پاکستان به منظور جلوگیری از نفوذ داعش به طور خاص عملیات بزرگی را در مناطق قبایلی خود آغاز کرده است. این عملیات که «خیبر ۴» نامیده شده است با حضور نیروهای هوایی انجام شد (Reuters, 2017: July 16).

د) عملیات‌های یکجانبه یا مشترک امریکا: هرچند راهبرد کلی امریکا این بود که مسئولیت اصلی سرکوب داعش را بر دوش نیروهای محلی می‌گذاشت (طارمی، ۱۳۹۵: ۱۴۸)، اما در بسیاری از موارد حمایت اطلاعاتی پاکستان باعث شده است که عملیات‌های پهنادهای امریکایی در مبارزه با تروریست‌های فعال در مناطق مرزی افغانستان و پاکستان

موفق باشد؛ البته عده‌ای این عملیات‌ها را واکنش مستقیم امریکا به رشد تهدیدات تروریستی می‌دانند (Choi & James, 2016: 907).

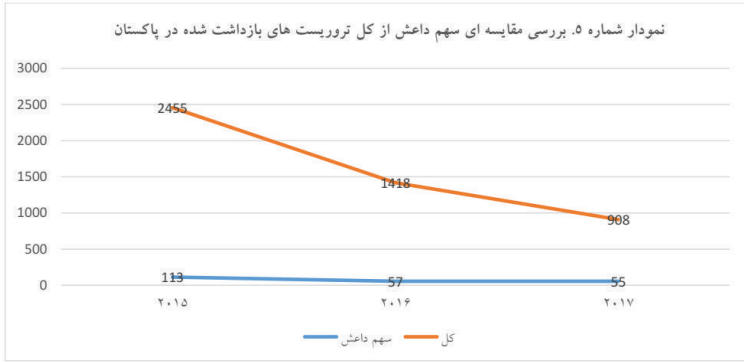
در مجموع، عملیات‌های نظامی پاکستان علیه تروریست‌ها و داعش پیامدها و نتایج متعددی داشته است. یکی از نتایج این عملیات‌ها، تضعیف حمایت القاعده و طالبان از شورشیان کشمیری است (Langlois & Langlois, 2011: 500) که طبیعتاً به زیان پاکستان است. از نظر عددی نیز، آمارهای زیر طی سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۷ (سال‌های اوج فعالیت داعش) نتیجه عملیات نظامی پاکستان علیه داعش را نشان می‌دهد (Pakistan Institute for Peace Studies, 2015: 43).

پاکستان در سال ۲۰۱۶ نیز مجموعاً ۱۴۱۸ تروریست و عضو سازمان‌های رادیکال را دستگیر کرده‌اند که از بین آنها فقط ۵۷ تن وابسته به داعش بوده‌اند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2016: 81). سرانجام، در سال ۲۰۱۷، مجموعاً ۹۰۸ تروریست و عضو سازمان‌های افراطی را نیروهای امنیتی پاکستان دستگیر کرده‌اند که ۵۵ تن از آنها داعشی بوده‌اند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2017).

بازداشت‌شده به طور کلی و داعشی‌های حاضر در بین آنها به خوبی در جدول شماره ۵ و نمودار شماره ۵ به چشم می‌آید. میزان مرگ و میر پاکستانی‌ها در حوادث تروریستی سال ۲۰۱۷ نیز به طور کلی نسبت به سال‌های قبل کاهش یافته است (Hossain, 2018: 144).

جدول شماره ۵. سهم داعشی‌های بازداشت‌شده در پاکستان از کل تروریست‌های بازداشت‌شده		
کل تروریست‌های بازداشت‌شده	داعشی‌های بازداشت‌شده	سال
۲۴۵۵	۱۱۳	۲۰۱۵
۱۴۱۸	۵۷	۲۰۱۶
۹۰۸	۵۵	۲۰۱۷

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در، 7-2015 Pakistan Institute for Peace Studies



همان طور که از جدول و نمودار بالا پیدا است، اوج عملیات پاکستان علیه تروریست‌ها به طور کلی و داعش به طور خاص، سال ۲۰۱۵ بوده است. دوم اینکه، علی‌رغم تمامی انتقادهایی که به دولت پاکستان به خاطر انکار حضور داعش در این کشور وجود دارد، به نظر می‌رسد این کشور به لحاظ عملیاتی از حضور داعش غافل نبوده و با آن برخورد داشته است. سومین نتیجه‌ای که از جدول و نمودار بالا می‌توان استنباط کرد این است که سهم تروریست‌های داعشی بازداشت‌شده نسبت به کل تروریست‌های بازداشتی در کشور پاکستان بسیار ناچیز و در سال ۲۰۱۷ حدود پنج درصد، و سالهای ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ کمتر از ۵ درصد است. این نیز فرضیه‌های موجود در مورد نفوذ ناچیز داعش در پاکستان را که در بالا نیز به آن پرداخته شد، تأیید می‌کند.

۵. ارزیابی کلی خشونت

در این قسمت تلاش می‌شود که با استفاده از داده‌های آماری برگرفته از بنیاد مدیریت منازعه (institute for conflict management) مستقر در هند و بنیاد مطالعات صلح پاکستان (Pakistan Institute for Peace Studies) میزان رواج خشونت در پاکستان و تحول آن بعد از پیدایش داعش مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. این مهم‌ترین گام در پاسخ به سؤال اصلی مقاله و آزمون فرضیه است. بنابراین در ادامه، با توجه به عملیات‌هایی که داعش در پاکستان انجام داده است و برخی از آنها به طور نمونه در بالا مورد اشاره قرار گرفت، و از

طریق مقایسه عملیات‌های این گروه با سایر گروه‌ها و سازمان‌های ستیزه‌جو در پاکستان نمایی کلی از میزان خشونت در این کشور به صورت سالانه ارائه می‌گردد.

سال ۲۰۱۴ مصادف با اعلام خلافت داعش و شکل‌گیری شائبه‌هایی از حضور داعش در پاکستان است. در این سال، به ویژه در قسمت‌های جنوبی ایالت بلوچستان شاهد تشدید افراطی‌گری و فرقه‌گرایی خشونت‌آمیز بودیم. علاوه بر این، شواهدی از حضور داعش در این ایالت نیز به چشم می‌خورد (Pakistan Institute for Peace Studies, 2014: 43).

در سال ۲۰۱۵، مجموعاً ۴۳۸ عملیات تروریستی در سرتاسر پاکستان گزارش شده است که فقط ۱۲ مورد آن را داعش بر عهده گرفته است (Pakistan Institute for Peace Studies, 2015: 43). به طور کلی، حدود ۵۷ درصد از حملات تروریستی این سال را طالبان پاکستان به ویژه تحریک طالبان پاکستان و سایر گروه‌های محلی طالبان به همراه سایر گروه‌ها با اهداف مشابه مانند جماعت الاحرار، لشکر اسلام، گروه سعید سجننا، جندالله و حامیان داعش انجام داده‌اند. سایر حملات تروریستی از سوی شورشیان ملی‌گرای سندی و بلوچ و نیز گروه‌های فرقه‌گرای سنی و شیعه سازمان‌دهی شده است (Pakistan Institute for Peace Studies, 2015: 7). این نشان می‌دهد که داعش یکی از چند گروه جهادگرای فعال در پاکستان بوده و فقط عملیات‌های معدودی را انجام داده است. ضمن اینکه، جهادگرایی تنها ایدئولوژی حاکم بر افراط‌گرایان پاکستان نیست و ایدئولوژی‌های ملی‌گرایانه و تجزیه‌طلبانه نیز نقش در خور توجهی در خشونت‌ورزی در این کشور دارند.

در سال ۲۰۱۶، مجموعاً ۳۱۵ عملیات تروریستی در کل پاکستان گزارش شده است که از بین آن مسئولیت ۲۰ عملیات بر عهده داعش است (Pakistan Institute for Peace Studies, 2016: 83). طبق

داده‌های بنیاد مطالعات صلح پاکستان، نه حمله تروریستی توسط داعش و شبکه‌های همراه آن در سال ۲۰۱۶ در پاکستان اتفاق افتاده است که بر اثر آن ۱۲۹ نفر کشته و ۱۱۲ نفر زخمی شده‌اند. اغلب این حملات توسط لشکر جهنگوی العالمی یکی از شاخه‌های لشکر جهنگوی انجام شده است (Zahid, 2017: 10). طی همین سال، حضور حامیان و وابستگان داعش در برخی بخش‌های پاکستان به عنوان یک تهدید جدی مطرح شد (Pakistan Institute for Peace Studies, 2016: 10). اما در مجموع، تحریک طالبان پاکستان و گروه‌های طالبان محلی به همراه سایر گروه‌ها با اهداف مشابه نظیر جماعت الاحرار، لشکر اسلام، گروه سعید سجنو و حامیان داعش بیش از ۶۲ درصد از کل ۴۴۱ حمله تروریستی در سال ۲۰۱۶ را بر عهده گرفته‌اند. بقیه حملات تروریستی بر عهده گروه‌های شورشی سندی و لوچ و نیز جنبش‌های فرقه‌گرای سنی و شیعه است. لشکر جهنگوی همزمان در دسته اول و دسته دوم جای می‌گیرد (Pakistan Institute for Peace Studies, 2016: 14). این نشان می‌دهد که نقش گروه‌های اسلام‌گرا از جمله داعش و حامیانش در میزان خشونت جاری در پاکستان نسبت به سال ۲۰۱۵ حدود ۵ درصد افزایش داشته است.

در سال ۲۰۱۷، مجموعاً ۲۷۷ عملیات تروریستی در کل پاکستان گزارش شده است که از بین آن، داعش مسئولیت ۱۸ مورد را بر عهده گرفت. همچنین در همین سال، ۹۰۸ تروریست یا عضو سازمان‌های رادیکال در سرتاسر پاکستان دستگیر شدند که ۵۵ تن آنها وابسته به داعش بودند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2017: 102). طبق گزارش بنیاد مطالعات صلح پاکستان، هرچند در سال ۲۰۱۷ حملات تروریستی در پاکستان ۱۶ درصد کاهش پیدا کرد اما عملیات‌های داعش در ایالت بلوچستان و ایالت سند افزایش چشمگیری را نشان می‌دهد (فارس نیوز، ۱۳۹۶: ۱۸ دی). گزارش مذکور نشان می‌دهد که حملات داعش در سند و بلوچستان مرگبارترین

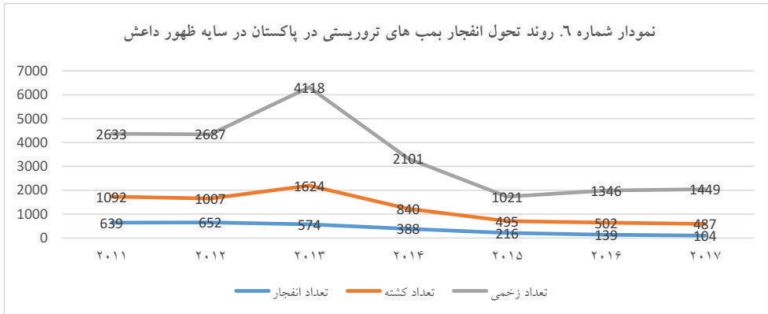
حملات تروریستی در این ایالت‌ها بوده است؛ زیرا در ۶ حمله منتسب به داعش ۱۵۳ نفر کشته شده‌اند (The Hindu, 2018: January 08). در مجموع، حدود ۵۸ درصد حملات تروریستی سال ۲۰۱۷ بر عهده تحریک طالبان پاکستان و گروه‌های منشعب از آن به همراه گروه‌های ستیزه‌جوی دارای اهداف مشابه نظیر لشکر اسلام و حامیان داعش است. بقیه حملات را گروه‌های ملی‌گرای شورشی و ستیزه‌جویان فرقه‌گرا بر عهده گرفته‌اند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2017: 17). این نشان می‌دهد که مجدداً در سال ۲۰۱۷، سهم گروه‌های جهادگرا از جمله داعش و حامیان در عملیات‌های تروریستی کاهش داشته است.

جدول شماره ۶. آمار انفجار بمب در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*

سال	تعداد بمب‌های منفجرشده	کشته‌ها	زخمی‌ها
۲۰۱۱	۶۳۹	۱۰۹۲	۲۶۳۳
۲۰۱۲	۶۵۲	۱۰۰۷	۲۶۸۷
۲۰۱۳	۵۷۴	۱۶۲۴	۴۱۱۸
۲۰۱۴	۳۸۸	۸۴۰	۲۱۰۱
۲۰۱۵	۲۱۶	۴۹۵	۱۰۲۱
۲۰۱۶	۱۳۹	۵۰۲	۱۳۴۶
۲۰۱۷	۱۰۴	۴۸۷	۱۴۴۹

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
<http://www.satp.org/Datasheets.aspx?countries=pakistan>
 * برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان دقیق انفجارها به آدرس بالا مراجعه کنید.

گزارش‌های بالا به طور خاص نشانگر سهم داعش از عملیات‌های تروریستی و آسیب‌های آن است. در کنار گزارش‌های مذکور می‌توان به جدول‌ها و نمودارهای زیر که بر پایه داده‌های بنیاد مدیریت منازعه ترسیم شده، رجوع کرد که نشان می‌دهد علی‌رغم گسترش فعالیت داعش بعد از ۲۰۱۴ شاهد تحول جدی در خشونت‌ورزی در پاکستان نیستیم (در این مورد، نک. جدول‌های شماره ۶، ۷ و ۸ به همراه نمودارهای شماره ۶، ۷ و ۸).

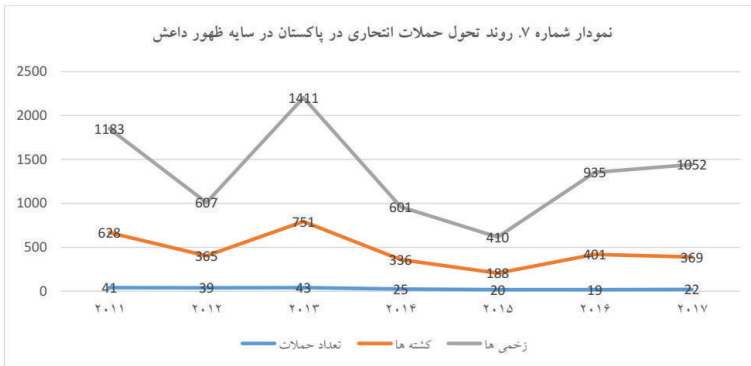


همان‌طور که جدول و نمودار بالا نشان می‌دهد، بعد از سال ۲۰۱۴ شاهد کاهش تدریجی میزان انفجارهای تروریستی و آسیب‌های ناشی از آن بوده‌ایم. این نشان می‌دهد که حضور داعش در پاکستان باعث وخامت اوضاع نشده است. این در حالی است که در ابتدای ظهور داعش در پاکستان، بسیاری از تحلیل‌گران بر این باور بودند که حضور داعش می‌تواند باعث افزایش تصاعدی انفجارهای تروریستی شود. زیرا از یکسو طرفداران این گروه دست به این کار می‌زنند و از سوی دیگر، سایر گروه‌های جهادگرا در رقابت با داعش و برای اثبات وجود خود فعالیتشان را در این زمینه افزایش می‌دهند (Pakistan Institute for Peace Studies, 2014: 45).

جدول شماره ۷: آمار حملات انتحاری در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*

سال	تعداد وقایع انتحاری	کشته‌ها	زخمی‌ها
۲۰۱۱	۴۱	۶۲۸	۱۱۸۳
۲۰۱۲	۳۹	۳۶۵	۶۰۷
۲۰۱۳	۴۳	۷۵۱	۱۴۱۱
۲۰۱۴	۲۵	۳۳۶	۶۰۱
۲۰۱۵	۲۰	۱۸۸	۴۱۰
۲۰۱۶	۱۹	۴۰۱	۹۳۵
۲۰۱۷	۲۲	۳۶۹	۱۰۵۲

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
<http://www.satp.org/satporgt/p/countries/pakistan/database/Fidayeenattack.htm>
 * برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان دقیق حملات به آدرس بالا مراجعه کنید.

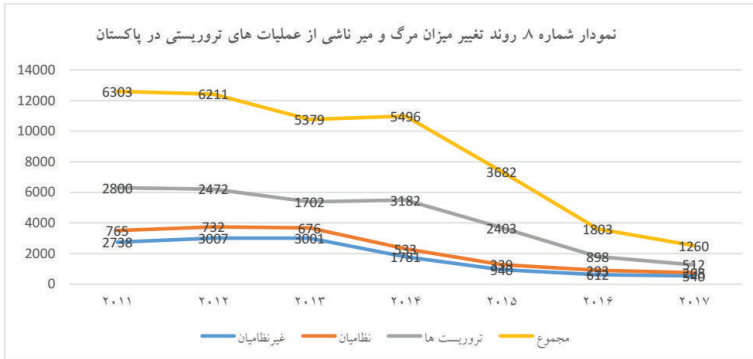


از نمودار و جدول بالا پیداست که بر خلاف کاهش منظم میزان انفجارهای تروریستی (جدول ۹ و نمودار ۷)، حملات انتحاری از سال ۲۰۱۴ به بعد روند کاهشی منظمی ندارد. تأسف برانگیزتر اینکه میزان کشته‌های ناشی از این حملات به طور مرتب به ویژه بعد از ۲۰۱۵ در حال افزایش بوده است؛ به نحوی که میزان کشته‌های ناشی از حملات انتحاری در سال ۲۰۱۷ حدود دو برابر سال ۲۰۱۵ است. این می‌تواند زنگ خطر فعالیت‌های انتحاری در ایالت بلوچستان شاهد بودیم.

جدول شماره ۸. آمار مرگ و میر ناشی از حملات تروریستی در پاکستان از ابتدای ۲۰۱۱ تا پایان ۲۰۱۷*

سال	شهروندان غیر نظامی	نیروهای امنیتی	تروریست‌ها / شورشی‌ها	مجموع
۲۰۱۱	۲۷۳۸	۷۶۵	۲۸۰۰	۶۳۰۳
۲۰۱۲	۳۰۰۷	۷۳۲	۲۴۷۲	۶۲۱۱
۲۰۱۳	۳۰۰۱	۶۷۶	۱۷۰۲	۵۳۷۹
۲۰۱۴	۱۷۸۱	۵۳۳	۳۱۸۲	۵۴۹۶
۲۰۱۵	۹۴۰	۳۳۹	۲۴۰۳	۳۶۸۲
۲۰۱۶	۶۱۲	۲۹۳	۸۹۸	۱۸۰۳
۲۰۱۷	۵۴۰	۲۰۸	۵۱۲	۱۲۶۰

منبع: تدوین نویسنده بر اساس داده‌های موجود در:
<http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/database/casualties.htm>
 * برای دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق‌تر بر اساس روز، ماه و مکان حملات به آدرس بالا مراجعه کنید.



نمودار و جدول بالا نشان می‌دهد که اولاً، تروریست‌ها خود اولین قربانیان عملیات‌های تروریستی هستند و غیرنظامیان و نظامیان در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند. این آمار به ویژه در شرایطی که برخی تحلیل‌گران از مماشات نیروهای امنیتی پاکستان با جهادگرایان سخن می‌گویند، قابل توجه است. ثانیاً، بعد از سال ۲۰۱۴ شاهد کاهش منظم میزان مرگ و میر ناشی از عملیات‌های تروریستی هستیم؛ به نحوی که میزان مرگ و میر سال ۲۰۱۷ حدود یک چهارم میزان مرگ و میر در سال ۲۰۱۴ است. مجموع این موارد نشان می‌دهد که داعش از نظر فضای کلی خشونت‌ورزی تأثیر معنی‌داری نداشته است.

۶. نتیجه‌گیری

هدف اصلی این مقاله، سنجش میزان خشونت‌ورزی در پاکستان تحت تأثیر حضور داعش در این کشور بود. دستیابی به این هدف دو نکته را آشکار می‌کرد. نخست اینکه میزان نفوذ داعش در پاکستان را نشان می‌داد. دوم اینکه، میزان جدیت دولت پاکستان (شامل سیاسیون و نظامیان) در برخورد با گروه‌های تروریستی به طور کلی و داعش به طور خاص را نشان می‌داد. برای رسیدن به هدف بالا، ابتدا قربانیان عملیات‌های تروریستی در پاکستان و آمارهای موجود در این زمینه به ترتیب مورد بررسی قرار گرفته است. سپس، نگارنده با خوانش انتقادی، راهبرد گام به گام دولت پاکستان در مقابله با داعش

را بررسی کرده و نشان داده که چگونه دولت مذکور به طور مرتب رویکرد سختگیرانه‌تری را در قبال این گروه اتخاذ کرده است. سرانجام، تلاش شده که رابطه میان دو متغیر مستقل (افزایش عملیات‌های تروریستی و فعالیت‌های ضدتروریستی) و متغیر وابسته (سطح خشونت) بررسی شود. برای بررسی این رابطه حتی الامکان از داده‌های کمی استفاده شده است. مقایسه رابطه بین این دو متغیر طی سه سال قبل از ظهور داعش در سال ۲۰۱۴ و سه سال پس از آن نشان می‌دهد که تغییر معنی‌داری در میزان خشونت ناشی از عملیات‌های تروریستی و فعالیت‌های ضدتروریستی در پاکستان رخ نداده است.

شاخص‌های مبنایی در این پژوهش شاخص‌های مرتبط با خشونت‌ورزی بوده است که بیش از همه بر تعداد کشته‌ها و زخمی‌های ناشی از عملیات‌های تروریستی و فعالیت‌های ضدتروریستی به تفکیک در مورد نظامیان، تروریست‌ها و غیرتروریست‌ها تمرکز شده است. برای سنجش نقش داعش نیز به تعداد عملیات‌هایی که داعش مسئولیت آن را بر عهده گرفته و تعداد تروریست‌های داعشی که بازداشت شده‌اند استناد شده است.

در پایان، به نظر می‌رسد که حضور و فعالیت داعش در پاکستان علاوه بر تاثیرگذاری بر امنیت این کشور، به طور کلی برای امنیت منطقه جنوب آسیا و ایران نیز حائز اهمیت بوده و به عنوان یک تهدید جدی تلقی می‌شود. این تهدید به ویژه بعد از تضعیف داعش در سوریه و عراق، جدی‌تر از قبل شده و می‌تواند در مرزهای شرقی ایران باعث ناامنی شود.

منابع الف) فارسی

- ایسنا (۱۳۹۷) « ۱۲۸ کشته و ۱۵۰ زخمی در حمله انتحاری بلوچستان پاکستان/ داعش بر عهده گرفت». ۲۲ تیر. موجود در: <https://www.isna.ir/> /۹۷۰۴۲۲۱۱۹۰۹/news
- بصیری، محمدعلی و دیگران (۱۳۹۶) «واکاوی تهدیدات امنیتی داعش بر محور مقاومت و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۴۸، صص. ۲۶-۷.
- پرس‌تی‌وی (۲۰۱۶) «شصت کشته و یکصد مجروح در حمله به دانشکده پلیس کویت». ۲۵ اکتبر، موجود در: <http://www.presstv.com/> Gunmen-attack-Quetta/۴۹۰۵۶۰/۲۵/۱۰/۲۰۱۶/DetailFr
- تابناک (۱۳۹۳) «تکذیب حضور داعش در پاکستان». ۲ آذر، موجود در: <http://www.tabnak.ir/fa/news/۴۵۱۹۲۸/>
- تسنیم (۱۳۹۶) «نفوذ داعش در پاکستان؛ لشکر جهنگوی» و «تحریک طالبان» شرکای مهم این گروه تروریستی هستند». ۱۷ اردیبهشت، موجود در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/۱۴۰۰۲۱۸/۱۷/۰۲/۱۳۹۶/>
- خبرگزاری آنا (۲۰۱۶) «داعش حمله تروریستی امروز پاکستان را برعهده گرفت». ۲۵ اکتبر، موجود در: <https://www.aa.com.tr/fa/>
- خبرگزاری خاورمیانه (۱۳۹۴) «گروه‌های تروریستی و داعش در صدد کشتار شیعیان در پاکستان». ۱۷ عقرب، موجود در: <https://middleeastpress.com/slideshow>
- خبرگزاری میزان (۱۳۹۶) «۳۵ گروه تروریستی پاکستان با داعش ارتباط دارند». ۲۷ دی، موجود در: <http://www.mizanonline.com/fa/news/۳۵/۱۱۲۳۰۴/>
- ختک، داوود (۱۳۹۳) «آیا داعش در افغانستان و پاکستان برایش جای پا باز خواهد کرد؟» ترجمه حمید مهدوی، مجله فارین پالیسی، به نقل از: اطلاعات روز، ۷ عقرب، موجود در: <http://etilaatroz.com/۱۵۳۰۱/>

- دیپلماسی ایرانی (۱۳۹۳) «آغاز به کار دفتر "داعش" در پاکستان». ۲۷ مهر، موجود در: <http://www.irdiplomacy.ir/fa/page/۱۹۳۹۷۸۷>
- راجرز، پل (۱۳۹۲) «تروریسم». در، پل، دی ویلیامز. درآمدی بر بررسی های امنیت. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نشر امیرکبیر. صص. ۲۹۱-۲۷۱.
- رمضانی بونش، فرزاد (۱۳۹۶) «نگاهی گذرا به حضور داعش در پاکستان»، خبرگزاری صدای افغان، ۱۱ میزان، موجود در: <http://www.avapress.com/fa/article/۱۵۰۸۴۶>
- شاهقلیان قهفرخی، رضا و علی اکبر رستمی (۱۳۹۵) «تیین زیرساختارهای ایدئولوژیک و ساختاری گروه تکفیری-تروریستی داعش». فصلنامه مدیریت و پژوهش های دفاعی، سال پانزدهم، شماره ۳۸، زمستان ۱۳۹۵، صص. ۱۵۴-۱۱۹.
- شبکه خبر (۱۳۹۶) «حمله تروریستی در کویته پاکستان کار داعش بود». ۲۱ خرداد، موجود در: <http://www.irinn.ir/fa/news/۵۰۴۲۳۵>
- طارمی، کامران (۱۳۹۵) «ارزیابی نتایج استراتژی نظامی منطقه ای امریکای اوپاما»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال هفدهم، شماره ۴، صص. ۱۶۹-۱۴۳.
- العالم (۱۳۹۷) «آمریکا داعش را به مرزهای افغانستان و پاکستان منتقل کرده است». ۱۳ خرداد، موجود در: <http://fa.alalam.ir/news/۳۵۹۸۳۲۱>
- عبدالله پور، محمدرضا (۱۳۹۶) «داعش: گذار از راهبرد نظامی به امنیتی»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال هجدهم، شماره ۳، صص. ۱۶۵-۱۴۵.
- فارس نیوز (۱۳۹۶) «هشدار درباره نفوذ داعش در پاکستان». ۱۸ دی، موجود در: <https://www.farsnews.com/news/۱۳۹۶۱۰۱۸۰۰۸۹۱>
- قربانی، مژگان و سرور سوری (۱۳۹۵) «تأثیر داعش بر هویت و امنیت ایران در چارچوب نظریه سازه‌نگاری». فصلنامه مطالعات خاورمیانه. سال بیست و سوم، شماره دوم. صص. ۹۹-۱۲۶.

وان تی وی نیوز (۲۰۱۸) «روسیه و پاکستان برای مبارزه مشترک با هراس افغانی چون داعش، اعلام آماده‌گی کردند». ۲۱ فوریه، موجود در: <http://www.tvnews.af/fa/news/afghanistan>
 ۴۳-۲۲-۱۳-۲۱-۰۲-۲۰۱۸-۳۳۴۸۷/af/fa/news/afghanistan
 الوقت (۱۳۹۵) «داعش در پاکستان شیعیان را تهدید به حمله کرد». ۲۱ بهمن، موجود در: <http://alwaght.com/fa/News/۸۷۳۷۹>
 هیوود، اندرو (۱۳۹۶) سیاست جهانی. ترجمه عبدالرحمن عالم. تهران: نشر قومس.

ب) انگلیسی

Ahmed, Jibran & Kay Johnson (2016) "Linked to Taliban and ISIS, Pakistani group seizes notoriety with bomb in park", March 28. Available on: <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-blast-militants/linked-to-taliban-and-isis-pakistani-group-seizes-notoriety-with-bomb-in-park-idUSKCN0WU1F4>.

Akhtar, AS, Ahmed, AN (2015) "Conspiracy and statecraft in postcolonial states: Theories and realities of the Hidden Hand in Pakistan's war on terror". **Third World Quarterly**, Vol.36, No.1, pp.94-110.

Azami, Dawood (2016) "The Islamic State in South and Central Asia"; **Survival: Global Politics and Strategy**; Vol. 58; No. 4; pp. 131-158.

Bapat, N. A. (2011). Transnational terrorism, US military aid, and the incentive to misrepresent. **Journal of Peace Research**, 48(3), 303-318.

Basit, Abdul (2017) "IS Penetration in Afghanistan-Pakistan Assessment, Impact and Implications", **Perspectives on Terrorism**, Vol. 11, No. 3, pp. 19-39.

Bellamy, A. J. (2005). Is the War on Terror Just? **International Relations**, 19(3), 275-296.

Choi, Seung-Whan & Patrick James (2016) "Why Does the United States Intervene Abroad? Democracy, Human Rights Violations, and Terrorism", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 60, Vol.5, pp. 899-926.

Collier, Paul et al. (2008) "Beyond greed and grievance: Feasibility and civil war", **Oxford Economic Papers**, Vol. 61, No.1, pp. 1-27.

Gatestone institute (2017) "ISIS Takes Hold in Pakistan", December 28. Available on: <https://www.gatestoneinstitute.org/11607/isis-pakistan>.

Hossain, Md Sazzad (2018) "Social Media and Terrorism: Threats and Challenges to the Modern Era". **South Asian Survey**. Vol.22, No.2, pp. 136-155.

Houck, Sh. C., Repke, M. A., & L. G. Conway (2017) 'Understanding what makes terrorist groups' propaganda effective: an integrative complexity analysis of ISIL and Al Qaeda', **Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism**; Vol. 12; No. 2; pp. 105-118.

Kristensen, Hans M. & Robert S. Norris (2011) "Pakistan's nuclear forces, 2011", **Bulletin of the Atomic Scientists**, Vol.67, No.4, pp. 91-99.

Langlois, Catherine C. & Jean-Pierre P. Langlois (2011) "The Escalation of Terror: Hate and the Demise of Terrorist Organizations", **Conflict Management and Peace Science**, Vol 28, No.5, pp. 497-521.

Langlois, Catherine C. & Jean-Pierre P. Langlois (2011) "The Escalation of Terror: Hate and the Demise of Terrorist Organizations", **Conflict Management and Peace Science**, Vol 28, No.5, pp. 497-521.

Lee, C. (2018). Oil and Terrorism: Uncovering the Mechanisms. **Journal of Conflict Resolution**, 62(5), 903-928.

Masood, Salman (2017) "ISIS Claims Suicide Bombing That Killed at Least 15 in Pakistan", August 13. Available on: <https://www.nytimes.com/2017/08/13/world/asia/pakistan-suicide-bomber-motorbike.html>.

McKirdy, Euan et al. (2018) "ISIS claims responsibility for killing of Pakistani Christian family", April 3. Available on: <https://edition.cnn.com/2018/04/03/asia/pakistan-isis-christian-family-killed-intl/index.html>

Mehlum, Halvor et al. (2002) "Plunder & Protection Inc", **Journal of Peace Research**, Vol. 39, No.4, pp. 447-459.

Meierrieks, D., & Gries, T. (2013). Causality between terrorism and economic growth. **Journal of Peace Research**, 50(1), 91-104.

Nytimes (2017) "ISIS Claims Suicide Bombing That Killed at Least 15 in Pakistan", August 13. Available on: <https://www.nytimes.com/2017/08/13/world/asia/pakistan-suicide-bomber-motorbike.html>.

O'Connor, Tom (2017) "Where Will ISIS Be in 2018? Iran Says Afghanistan and Pakistan Are Next as Islamic State Loses in Iraq and Syria", December 12. Available on: <http://www.newsweek.com/where-isis-2018-iran-says-afghanistan-pakistan-islamic-state-loses-iraq-syria-745837>.

Pakistan Institute for Peace Studies (2014) Pakistan Security Report. Available on: <https://www.pakpips.com/article/book/pakistan-security-report-2014>.

Pakistan Institute for Peace Studies (2015) Pakistan Security Report. Available on: <https://www.pakpips.com/article/book/pakistan-security-report-2015>.

Pakistan Institute for Peace Studies (2016) Pakistan Security Report. Available on: <https://www.pakpips.com/article/book/pakistan-security-report-2016>.

Pakistan Institute for Peace Studies (2017) Pakistan Security Report. Available on: <https://www.pakpips.com/article/book/pakistan-security-report-2017>.

Piazza, J. A. (2011). Poverty, minority economic discrimination, and domestic terrorism. **Journal of Peace Research**, 48(3), 339-353.

Reuters (2017) "Pakistan is going after ISIS fighters hiding out in its volatile tribal areas", July 16. Available on: <http://www.businessinsider.com/r-pakistan-launches-military-operation-in-tribal-areas-targeting-islamic-state-2017-7>.

Richmond, Oliver & Audra Mitchell (2011) "Peacebuilding and critical forms of agency: From resistance to subsistence", **Alternatives: Global, Local, Political**, Vol. 36, No. 4, pp. 326-344.

Saxena, C. (2019) "A Case for Coherence as Analytical Tool: ISI's Use of Taliban and Pakistan's Foreign Policy". **Jadavpur Journal of International Relations**, Vol.23, No.2, pp.121-141.

Sheikh, Mona K. (2017) "Islamic State Enters Al-Qaeda's Old Hotbed: Afghanistan and Pakistan", **Connections**, Vol. 16, No. 1, pp. 37-49.

Soliev, Nodirbek (2015b) "Central Asia's New Threat Landscape: An Assessment", **Counter Terrorist Trends and Analyses**, Vol. 7, No. 6, pp. 36-45.

Spaniel, W. (2019). Rational Overreaction to Terrorism. **Journal of Conflict Resolution**, 63(3), 786-810.

The Hindu (2018) "ISIS on rise in Pakistan: report", January 08. Available on: <http://www.thehindu.com/news/international/isis-on-rise-in-pakistan-report/article22397277.ece>.

Tilly, C. (2004). Terror, Terrorism, Terrorists. **Sociological Theory**, 22(1), 5-13.

Waraich, Omar (2015) "ISIS Faces a Crowded Landscape of Terror in Pakistan", February 26. Available in: <http://time.com/3720070/isis-pakistan-terror/>.

Wozniak, Jesse SG (2017) "Iraq and the material basis of post-conflict police reconstruction", **Journal of Peace Research**, Vol. 54, No.6, pp. 806-818.

Younas, Javed & Todd Sandler (2016) "Gender Imbalance and Terrorism in Developing Countries", **Journal of Conflict Resolution**, Vol. 61, No.3, pp. 483-510.

Zahid, Farhan (2017) "IS Footprint in Pakistan: Nature of Presence, Method of Recruitment, and Future Outlook", **Counter Terrorist Trends and Analyses**, Vol. 9, No. 5, pp. 9-12.